

Gyzylaýak halypa

Category: Kitapcy, Taryhy şahslar
написано kitapcy | 22 января, 2025
Gyzylaýak halypa GYZYLAÝAK HALYPA

1995-nji ýylyň tomsunda Türkiýe respublikasynda alty ýurduň taryhçy alymlary ýygňandy. Türkmenistandan K.Mätgeldiýew bilen bilelikde maňa şol ýygňanşyga gatnaşmak miýesser etdi. Biziň esasy maksadymyz türki ýurtlaryň liseýleriniň okuwçylary üçin türki halklaryň ortalık umumy taryhyň yazmakdan ybaratdy. Biz bu işiň hötdesinden gelendiris diýen ynamymyz bar. Ýone ýurdumyzyň Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň hemiše taryhçy

alymlara sargyt etmeginden ugur alyp, biz türkmen halkynyň geçmiş taryhyna degişli materiallar we dokumentler bilen hem gyzyklandyk. Şonda Stambul şäherinde ýasaýan ildesimiz Sirajetdin Magtym bize köp taryhy maglumatlary berdi. Onuň asly nebereleri lebap türkmenlerinden bolup, rewolyusiýa döwründe Owganystana gitmäge mejbür bolan eken. Sirajetdin Magtymyň özi hem türkmen halkynyň geçmiş taryhy bilen höwesjeň gyzyklanyp, köp material toplapdyr. Ol bize «Yslam ensiklopediyasyňnyň» we «Öwlüýäler ensiklopediyasyňnyň» sahypalarynda giň orun tutan watandaşlaryny Gyzylaýak halypa, Nejmeddin Kubra, Fahreddin Razy ýaly öz il-gününüň öňüne düşüp, olaryň aladasyny eden dini we taryhy şahslar barada käbir materiallar hem berdi. Biz bu makalamyzda «Öwlüýäler ensiklopediyasyndan» alnan käbir maglumatlar esasynda Gyzylaýak halypa bilen okyjylarymyzy tanyşdymakçy bolýarys. Ensiklopediyada Gyzylaýak halypanyň keramaty hakynda giňisleýin beýan edilen hem bolsa, biz onuň esasan taryhy keşbini görkezmek bilen çäklenýärис. Galyberse-de, Gyzylaýak halypa barada ýurdumyzyň merkezi arhiwinde hem häzir dokumentler saklanyp galypdyr.

* * *

Gadymy türkmen topragynda yslam äleminde giňden tanalýan dini ulamalaryň we taryhy şahslaryň birnäçesi döräpdir. Yöne olaryň käbiri hakynda entek taryh ylmymyz okyjylar köpcüligine ýeterlik maglumat berip bilenok. Şolaryň biri-de il-günüň uly hormatyna mynasyp bolan Gyzylaýak halypa bolmaly. 1877-nji ýylda (hijri 1294) häzirki Lebap welaýatynyň Kerki etrabynyň Gyzylaýal obasynda dünýä inipdir. Onuň hakyky öz ady Abytnazar bolup, oturymly ýeri bilen baglanyşyklylykda soñabaka ony Gyzylaýak halypa diýip atlandyrýypdyrlar.

Gyzylaýak halypa ilki öz kakasynadan sowat öwrenip, soňra ylmyny dowam etdirmek üçin Buhara gidýär. Ol ýerde talyp bolup, görnükli alymlardan ylym alýar. Aýratynam, şol döwrüň tanymal alymy Ebül Fazly Siretiniň berýän sapaklary onda uly täsir galdyryar. Gyzylaýak halypa örän zehinli talyp hökmünde özünü tanadýar. Şonuň üçin ol okuwyny tamamlandan soñ Buhara emiri oňa şol ýerde galyp, kazy bolmagy teklip edýär. Emma öz il-gününü küýseyän Gyzylaýak halypa bu teklibi kabul etmeýär

we dogduk obasyna dolanyp gelýär.

Gyzylaýak halypa obasyna gelenden soñ yslam dininiň sufizm ugruna ýykgyň edipdir we öz agasy Hudaýnazar halypadan köp zady öwrenipdir. Ol Hudaýnazar halypasyna uly hormat goýupdyr. Özüne talyp bolmaga isleg bildirýänleri we medet sorap gelýänleri labul etmeäge razylyk bermändir. Olaryň hemmesini Hudaýnazar halypasynyň ýanyna iberipdir. Ýogsam, Hudaýnazar halypa ähli düşünjämi Gyzylaýaga geçirdim diýer eken. Şonda-da ol Hudaýnazar halypasynyň öñane geçmegi uslyp bilmändir.

Gyzylaýak halypa Hudaýnazar halypasy bilen bilelikde uzak we kyn ýollarý söküp haja gidýärler. Yaşy bir çene baran Hudaýnazar halypa üçin bu ýol has hem agyr düşyär. Olar ilki Mekgä, soňra Medinä baryarlar. Medinede Hudaýnazar halypa aradan çykýar. Ony Medinäniň «Jennetül Baky» diýen sahabalar gonamçylygynda jaýlaýarlar.

Gyzylaýak halypa Medinede bolan wagty oña talyp bolmak üçin köp adam ýanyna barypdyr. Emma ol kiçigöwünlilik edip, ilkibada özünü mugallymçylyga mynasyp görmändir we pikirlenmäge wagt sorapdyr. Köp haýış edilenden soñ, ol Nebewi metjidinde özünüň ilkinji okuwçysyny kabul edipdir. Sebäbi eýýäm at-abraýy il arasynda ýaýrap başlapdyr.

Gyzylaýak halypa hajdan gaýdyp gelenden soñ onuň ykbaly ýurtdaky syýasy wakalar bilen baglanyşykly bolýar. Ol 1918-1922-nji ýyllarda lebap türkmenleriniň sowet häkimiýetine garşı alyp baran göreşine işeňňir gatnaşypdyr. 1919-njy ýylyň maý-iýun aýlarynda Kerki şäherini bolşewiklerden halas etmek üçin türkmen otrýadlaryny düzмäge ýardam beripdir.

1920-nji ýylyň sentýabrynda Buharada emir häkimiýeti ýykylýar we sowet häkimiýeti berkarar edilýär. Rewolýusiýa amala aşyrylan hem bolsa, lebap türkmenleri sowet häkimiýetini ykrar etmek islemändirler we oña garşı tutanýerli göreşipdirler. Yöne bu ýagdaý hemise köp adam ýitgileri bilen tamamlanypdyr. Lammada, Burdalykda, Çohpetdede, Kerkide, Gyzylaýakda bolşewikler bilen tutluşykda başyny goýan gerçekleriň jiger awusyny ýüregine sygdyrp bilmedik Gyzylaýak halypa şeýle diýipdir:

«Jemagat, bu ýurtda indi durarlyk galmadı. Men diýen ärleriň

nähak dökülen ganyny we gözýasyny depeläp ýaşap bolmaz».

Umuman, Buhara Halk Sowet Respublikasy döredilenden soñ, 40 müñe golaý türkmen ýüz müňlerçe mal bilen öz dogduk mekanyny terk edip, Owganystana gitmäge mejbür bolupdyr. Olaryň arasynda Gyzylaýak halypa hem bardy. Ol Owganystana geçse-de, bolşewiklere garşıy göreş alyp barýan güýclere başardygynadan kömek berip durupdyr.

Taryhy maglumatlara görä, Gyzylaýak halypa Owganystana geçende ilkibada Andhoýyň Altybôlek obasynda ýerleşipdir. Soňra Jüzjan welaýatyna ýakyn bir ýere göçüp barypdyr (ol Şibergen welaýaty bolsa gerek). Wagtyň geçmegini bilen Gyzylaýak halypanyň baştutanlygynda Kerkiden baran türkmenler ol ýerde öñ ýaşap oturan ildeşleri bilen bilelikde pagsadan jaý gurupdyrlar. Şeýlelikde, ýuwaş-ýuwaşdan özboluşly türkmen obasy döräpdir. Soňabaka ony Gyzylaýak obasy diýip atlandyrypdyrlar. Gyzylaýak halypanyň hut özünüň ýolbaşçylyk etmeginde bu obadan Serpuj welaýatyna çenli Horasan derýasy çekilipdir. Ol öz güýji bilen metjit we medrese saldyrypdyr. Medresede oglan okadylypdyr we dini kadrlar taýýarlanypdyr. Soňabaka Gyzylaýak obasy köp talyplaryň, alymlaryň, döwlet işgärleriniň gelýän ýerine öwrülipdir. Bu oba şol döwrüň görnükli alymy Şurbazar dagy hem gelip, Gyzylaýak halypa bilen söhbetdeş bolýar eken.

Tizara Gyzylaýak halypa Owganystanyň emiri Amanulla han, Muhammet Nedir şa, Zahir şa dagynyň uly hormatyna mynasyp bolup, olar bilen gowy aragatnaşyk saklapdyr. Gyzylaýak obasynda gurlan metjit we medrese üçin hökümet tarapyndan maddy kömek berlipdir.

Bir gezek Amanulla ham Balhda ýurduň tanymal adamlary bilen duşuşyk geçirýär we oña Gyzylaýak halypany hem çağyrýar. Haçan-da Gyzylaýak halypa gelende, duşuşya gatnaşýanlar ony ýerinden turup hormat bilen garşylapdyrlar. Şonda Amanulla han ilki bolup ýerinden turan eken. Soñ ondan näme üçin ilki özünüň ýerinden turandygyny soranlarynda, ol: «Gyzylaýak halypanyň her egninde bir arslan gözüme göründi» diýip jogap beripdir.

Owganystan döwletini Zahir şa dolandyran döwründe Gyzylaýak halypanyň gözleri görmän başlaýar we özünü bejertdirmek üçin

Kabula gidýär. Ýoluň ugrunda halk ony topar-topar bolup garşylapdyr we her kim onuň bilen duşuşmagy özüne uly bagt hasaplapdyr. Kabulda Gyzylaýak halypanyň hut Zahir şanyň özi garşylap, oňa köp hezzet-hormat edipdir. Şonda ol özünüň bir gezek betbagtçylyga uçran pursatynda hut Gyzylaýak halypanyň ýatlandygyny we ondan medet alandygyny oňa höwes bilen gürrün beripdir. Gyzylaýak halypa Kabulda bolan döwründe Türkiýeden ýörite çagyrylyp getirilen lukmanyň bejermegi netijesinde onuň gözleri sagalypdyr.

Owganystanda syýasy durnuklylygyň bolmagyna, musulman ılatynyň özara düşünişip parahat ýaşaşmagyna hem Gyzylaýak halypanyň belli bir derejede täsiri ýetipdir. Bir gezek rewolýusiýa döwründe bolşewiklerden ejir çekip Owganystana gelen türki halklar bilen ýerli puştunlaryny arasynda käbir düşünüşmezlikler, hatda kiçeňräk çaknyşyklar hem ýuze çykypdyr. Bu meseläni oñyn çözmek üçin hut puştunlaryny baştutanlary Gyzylaýak halypadan maslahat sorapdyrlar. Netijede bu dawa-jenjel parahatçylykly ýol bilen aradan aýrylypdyr.

Gyzylaýak halypada adamkarçılık mertebesiniň ýokary häsiýetleri jemlenipdir. Ol özünü kiçigöwünli hasaplap, hemmeler bilen paýhasly we mylakatly gatnaşypdyr, hatda özüne garşy bolanlara-da gowy niýet bilen garapdyr. Ol uly-kiçi diýmän ilki özi salam berýär eken. Şan-şöhratyň zyýanlydygyny we «altyn alma, alkyş al»diýen paýhasy hemmelere nesihat berýär eken.

Gyzylaýak halypa ömrüniň soňky üç ýylynda ysmaž keseline duçar bolýar. Şonda-da ol gününe şükür edip, «beterinden Alla gorasyn» diýip doga okaýar eken. Onuň aýaly Buharadaky Gögeldاش medresesinu öz gudraty bilen gurduran bir işanyň agtygy eken. Gyzylaýak halypa 1955-nji ýylyň awgustynda (hijri 1375, şawwan), ýagny aýaly ýogalandan bir gün geçen den soñ dünýäden ötüpdır. Ony jaýlamaga müňlerçe adam ýygnanypdyr. Jynaza namazyna Zahir şa özünüň ýakyna kömekçilerini iberipdir. Onuň jesedi Gyzylaýak obasyndaky medresäniň howlusynda jaýlanyp, üstüne mawzoleý gurdurylypdyr. Ýone özünüň wesýet edip gidişi ýaly, mawzoleýiň depesi açık galdyrylypdyr.

Gyzylaýak halypa dünýäden ötenden soň onuň ýoluny ikinji oglı Sirajetdin Möwlana Seýit Abyt dowam etdiripdir. Tizara ol öz duşmanlary tarapyndan zäherlenip öldürilipdir. Onuň jesedi hem kakasynyň gapdalynda jaýlanypdyr. Soňra Sirajetdiniň oglı Nuretdin öz atasynyň-babasynyň ýoluny dowam etdirýär we medrese ýene-de öñki meşhurlygyna öwrülýär. Bu ýere alymlar, din wekilleri gelip başlaýarlar. Jüzzjanyň häkimi Muhammet Syddygyň we ondan soňky häkimi Kerim Fruteniň ýardam bermeginde metjitdir medreæede restawrasiya işleri geçirilýär. Yöne, 1978-nji ýylда Owganystana kommunistik düzgüniň aralaşmagy bilen Gyzylaýak halypanyň gurduran metjidi we medresesi sowet awiasiýasy tarapyndan bombalanýar. Şonda samolyotlaryň biri öz-özünden ot alypdyr diýen maglumat hem bar. Ol ýerdäki dini kitaplary hem-de sowetlere garşı ulanylan ýaraglary sowet esgerleri äkidipdirler. Sondan bir ýyl geçenden soň 1979-nju ýylда Nuretdin halypa hem sowet esgerleri tarapyndan öldürilipdir.

Gyzylaýak halypanyň «Farzi aýy» diýen kitabı türk we pars dillerinde neşir edilipdir. Onda her bir adamyň bilmegi hökmény bolan iň zerur öwüt-nesihatary we başga-da köp maglumat berlipdir. Soň-soňlaram Gyzylaýak halypanyň özi we onuň keramatly gudratlary barada halk arasında köp gürrün saklanyp galypdyr. Onuň nebereleri häzirem Owganystanda we Türkýede ýasaýarlar.

Ata NURYYEW,
taryh ylymlarynyň kandidaty.

«Watan» gazeti, 18.V.1996 ý. Taryhy şahslar